

Տ. ԲԱՐՂՈՒՂԻՄԵՈՍ ԹՆՆ, ՆԱԿՈՒԲԱՆ

ՎԱՍԿՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼԱՏԻՄՆ ՎԱՆՔԵՐՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

ԺԱ. դարում Մեծ Նայքի Վասպուրական աշխարհում պարմիչ Մապթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ կար 115 վանք ու եկեղեցի¹, իսկ ըստ Մմբապ Գունսարամբլի՝ 400-ից ավելի², որոնք կառուցվել են ժամանակի ընթացքում Վասպուրականի իշխանների, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, առաքյալների ու հավաքավոր վասպուրականցիների կողմից: Յայսօր եկեղեցաշինության պարմության մեջ հայրնի չէ թե քա՞նի եկեղեցի են կառուցել առաքյալներն Նայասարանում քարոզչության ժամանակ, եւ կամ բաց հարց է, թե արդյոք Ս. առաքյալներն ընդհանրապես եկեղեցի կառուցե՞լ են, թե ոչ:

Ըստ ավանդության՝ Ս. Թադեոս ու Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալները Նայասարանում քարոզչության ժամանակ անցել են նաեւ Մեծ Նայքի Վասպուրական նահագով եւ կառուցել եկեղեցիներ³: Ճիշտ է, այդ ժամանակ չկար ճարտարապետական որեւէ հորինվածք կամ եկեղեցու որեւէ փիպ, ըստ որի կարողանային կառուցել եկեղեցիներ, բայց գիտենք, որ Ս. առաքյալները որեւէ փեղ քարոզելուց հետո իրենց աշակերտներից կամ այդպեղի մարդկանցից մեկին նշանակում էին որպես նորաստեղծ համայնքի պատասխանաբար, հետեւաբար անհրաժեշտ էր շինություն, որպեսզի նոր կազմավորված համայնքի անդամներն այդպեղ հավաքվեին ճշմարիտ Աստծուն պաշտելու համար: Նրանք հավանաբար վկայարաններ էին կառուցում կամ քանդում էին հեթանոսական բազիլիկներն ու փաճարները եւ դրանց փեղում կանգնեցնում քրիստոնեական վկայարանները, որոնց վրա դարերի ընթացքում կառուցվում էին բազմապիսի ճարտարապետական հորինվածքով եկեղեցիներ. դրանք ըստ էության հիմնվել են Ս. առաքյալների կողմից:

Վասպուրական աշխարհում փասից ավելի եկեղեցիներ, ըստ ավանդության, կառուցել են Ս. Թադեոս եւ Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալները: Իհարկե, այս առաքելահիմն եկեղեցիների ու վանքերի պարմական ճշմարտացիությունը հիմնված է միմիայն մեր Նայասարանայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Սրբազան ավանդության վրա: Սպորեւ ներկայացնում ենք Վասպուրականի առաքելահիմն եկեղեցիների ու վանքերի նկարագրությունը:

Ալպարահի վանք. գրնվում է Վասպուրականի Աղբակ գավառի Առակ գյուղի մոտ: Բնական քարայրի մեջ է կառուցված, ճակարին դռնված են փարօրինակ ու անրն-

1 Տե՛ս Մապթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երեւան, 1973, էջ 32:

2 Տե՛ս Մմբապ Գունսարամբլ, Պարմություն, 1856, էջ 27-28:

3 Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պարմություն Նայոց, Երեւան, 1968, էջ 169:

թեմնելի գրեր, րեղ-րեղ երեսում են փորված խաչեր: Այս վանքի հեր կապված մի շար հերաքրքիր ավանդություն է պահպանվել, որի ակունքը հասնում է մինչև Ս. Բարդուղիմեոսի քարոզությունը Նայասփանում: Ըստ ավանդության՝ այս քարայրում մի վիշապ օձ է ապրելիս եղել, որը փակել է գերի աղբյուրը ու գյուղի բնակչությանը գրկել խմելու ջրից: Գյուղացիները ամեն օր մի երեխա են բերել վիշապի մոտ, որ նա ուրի, եւ այդ ընթացքում նրանք կարողացել են ջուր վերցնել: Մի օր էլ մի կին իր միակ փոքրիկ աղջկան րանում էր վիշապի մոտ եւ ճանապարհին հանդիպում է Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալին: Ս. առաքյալը, իմանալով վիշապի մասին, վերցնում է երեխային ու մօտենում քարայրին: Երբ վիշապը դուրս է գալիս, առաքյալը րեզով հարվածում ու սպանում է վիշապին:

Ներազայում, հավանաբար հենց առաջին դարում, այս քարայրում վանք են կառուցում: Յավոք սրբի այս վանքի մասին ուրիշ ոչ մի րեղեկություն չի պահպանվել⁴:

Ս. Ամենափրկիչ. մարտը գրնվում է Վասպուրականի Տոսպ գավառի Լեզք գյուղում՝ քարաժայռի վրա: Ըստ ավանդության՝ այս մարտը կառուցվել է այն վայրում, որրեղ Ատրեսարանի Շամիրամ թագուհին հայոց Արա Գեղեցիկ թագավորի մարմինն է դրել, որպեսզի հարալեզները լիզեն ու հարություն րան թագավորին: Այդ վայրում կառուցվել է մեհյան, որ քանդղ է Ս. Թադեոս առաքյալը եւ կառուցել Ս. Ամենափրկիչ մարտը⁵:

Առաքելոց Դար. եկեղեցին գրնվում է Վասպուրականի Գուկան գավառի Իշխանագոմ գյուղի արեմարյան կողմում՝ բլրի վրա: Ըստ ավանդության՝ եկեղեցին կառուցել է Ս. Թադեոս առաքյալը⁶:

Ասպարածին. վանք Վասպուրականի Տոսպ գավառի⁷ Ասպարածին գյուղի, կամ ինչպես Ն. Ոսկյանն է նշում Ջանիկ կամ Ճանիկ գյուղի մոտ⁸: Վանքը Վան քաղաքից մոտ 40 կմ հեռու է: Ունի սպիարակ քարերով կառուցված գմբեթավոր եկեղեցի: Ըստ ավանդության՝ Ասպարածին վանքի րեղը հնում մեհյան է եղել, որի առաջնորդները՝ Շիրակը, Զիրակը եւ Միրաքը եղբայրներ են եղել: Սրանք Ս. Թադեոսի քարոզությունից դարձի են գալիս եւ մկրվում, այնուհետքեւ քանդում են կոստյումը եւ րեղում հիմնում Ասպարածնի վանքը, որի առաջնորդներն են դառնում հենց իրենք: Ս. առաքյալը վանքի րաքածքում է անփոփում Ս. Տիրամոր գլխաշորը, որը բերել էր իր հեր: Վանքը կռզվել է նաեւ Ս. Ասրվածածնի, Խաթուն Տիրամայր, Տիրամոր վանք անուններով⁹:

4 Տեն Սօս-Վանի, Վասպուրական մեր աշխարհ, Աթենք, 1938, էջ 95 (այսուհետքեւ՝ Սօս-Վանի):

5 Տեն անղ, էջ 45: Նմմ. Սր. Մելիք-Բախչյան, Նայոց պաշարամուկքային վայրերը, Երեան, 2009, էջ 15 (այսուհետքեւ՝ Սր. Մելիք-Բախչյան):

6 Իշխանագոմը մրնում է ներկայիս Նայոց ձոր գավառակի կազմի մեջ, գյուղը շար մոտիկ է Վանա լճին: Բ. Նարությունյան, Նայասփանի պարմության արվաս, մաս Ա., Երեան, 2005, էջ 42 (այսուհետքեւ՝ Բ. Նարությունյան): Նմմ. Սօս-Վանի, էջ 87:

7 Վան նահանգի համանուն գավառի Թիմար գավառակի Ասպարածին գյուղ: Ըստ րեղանունների քառարանի (Թ. Նակորյան, Սր. Մելիք-Բախչյան, Ն. Բարսեղյան, Նայասփանի եւ հարակից շրջանների րեղանունների քառարան, մաս Ե., Երեան, 2001, էջ 122 (այսուհետքեւ՝ Տեղանունների քառարան, Ե). Թիմար գավառակը պարմական Տոսպ գավառն է:

8 Ն. Ոսկյան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Ա., Վիեննա, 1940, էջ 352 (այսուհետքեւ՝ Ն. Ոսկյան, Ա.):

9 Սր. Մելիք-Բախչյան, էջ 31:

Ս. Ասրվածածին. վանք Վասպուրականի Երվանդունիք գավառի Անգղ գյուղի մոտ, հողաբլուրի վրա՝ համանուն գետի ծառախիտ ափին: Նասարակ, փոքրիկ ու անշուր վանք է: Ունի երեք խորան. ավագ խորանը նվիրված է Ս. Ասրվածածին, աջակողմյանը՝ Ս. Գեորգին, իսկ ձախակողմյանը՝ Ս. Սյրեփանոսին, որից քիչ հեռու է գտնվում Նովհաննես Մկրտչին նվիրված փոքրիկ խորանը, որտեղից ամեն առավոտ ձեռք ու յուղ է ծորացել և ժողովրդի կողմից անվանվել է «Ասրվածածնի արքատուր»։ Վանքի միաբաններն այնքան են շահագործել այդ ձեռքը, որ աղբյուրը կամաց-կամաց չորացել է¹⁰:

Ըստ ավանդության այսպեղ են պահվել Ս. Գեորգը, Տիրամոր քոյր և յուղի շիշը, որը Ս. Թադեոսը իր հետ բերել էր Նայասարան: Ավանդության համաձայն կառուցել է Ս. Թադեոս առաքյալը: Վանքը կոչվել է նաև Գաբենից Ս. Գեորգ, Չիթապուր վանք: Պահպանվել է նաև մի ուրիշ ավանդություն, ըստ որի վանքի հիմնադիրներն են եղել մի խումբ ճգնավորներ, որոնց օգնել է Ս. Գեորգ գորավարը՝ հալածելով դեռերին, որոնք փորձում էին խանգարել շինարարությանը¹¹:

Վանքի միաբան ԺԳ. դարի գրիչ Նովհաննես Աթիպարմադյանի շնորհիվ մեզ է հասել Ս. Ասրվածածին վանքի կոնդակը, ըստ որի վանքի հիմնադիր Ս. Թադեոս առաքյալը, Նայասարանում բարոգչության ժամանակ անցնելով Վասպուրականով, հավանում է այս բնակավայրը: Սրա տեղում կուռք է եղել, և մարդիկ հավաքվելով երկրպագել են դրան, առաքյալը գիշերը աղոթքի ժամանակ Ս. Ասրվածածնից և Մանուկ Տիսուսից հայրնություն է ստանում քանդելու կուռքը և տեղում վանք կառուցելու: Առավոտյան առաքյալը ի կատար է ածում Ս. Տիրամոր հրամանը, մարդկանց դարձի է բերում, խորտակում է կուռքերն ու սկսում վանքի շինարարությունը, այսպեղ է ամփոփում մի լիք շշով յուղ: Այս ամենը, ինքսկե, դուր չի գալիս դեռերին և նրանք փորձում են խանգարել վանքի կառուցմանը. ցերեկը վարպետներ շինում էին, իսկ գիշերը, երբ բնում էին, դուրս էին գալիս դեռերն ու քանդում պատերը: Ս. առաքյալը Ս. Տիրամորից հրաման է ստանում մի խաչքար կանգնեցնել և վրան դնել յուղով լիք շիշ: Սա դառնում է քաճարի հիմքը և այդ օրվանից դեռերը չեն կարողանում քանդել պատերը: Նկրագայում այսպեղից աղբյուրի պես յուղ է դուրս եկել՝ բժշկելով հիվանդներին: Իսկ դեռերը վերածվել են սև ագռավների ու բնկել պատերի մոտ, և առաքյալի հրամանով գալիս են անգղները, կրցելով սև ագռավներին քանդում են գցում Սաչեն ջրվեժից, այսպեղից էլ առաջացել է գյուղի Անգղ անվանումը, իսկ վանքը ստանում է Անգղա Ս. Ասրվածածին անվանումը:

Մի շար գեղեցիկ ավանդություն կապված է Ս. Գրիգոր Նարեկացու հետ: Երբ Նարեկացին ուխտի էր գնում Անգղա Ս. Ասրվածածին, ճանապարհին հանդիպում է վերքերի մեջ ծածկված մի ծերունու, որը խնդրում է իրեն շալակած քանդել վանք: Ս. Գրիգորը ծերունուն դնում է իր ուտերի վրա և քանդում մինչև վանք, որից հետո համաձայնում է նաև լիզել ծերունու վերքերը: Այս ամենից հետո ծերունին այլափոխվում է և Նարեկացուն գովելով աներևույթանում¹²:

10 **Գ. Շերենց,** Սրբավայրեր. Տեղագրություն Վասպուրականի-Վանա նահանգի գլխավոր եկեղեցեաց, Վանօթից և ուսումնարանաց, Թիֆլիս, 1902, էջ 98 (այսուհետև՝ **Գ. Շերենց**):

11 **Տ. Ոսկեան,** Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Գ., Վիեննա, 1947, էջ 748 (այսուհետև՝ **Տ. Ոսկեան, Գ.**):

12 Տե՛ս անդ, էջ 749:

Ինչպես նշեցինք, բավական հարուստ ավանդություններ են պահպանվել վանքի մասին, բայց վանքի գործունեության մասին շատ քիչ բան է հայտնի: 1569 թ. և 1596 թ. այսպեղ արպագրվել են Ավերաբաններ: Այն ունեցել է աղյուսաշեն պարիսպ, բաղկացած է եղել մարտոխից, քաճարից և մի քանի այլ շինություններից: 1584 թ. Նովհաննես վրդ. Բրգութենցի վերանորոգել է վանքը: Վանքն ունեցել է բնդարձակ հող, ծառասարան, ջրաղաց, մարգագետին: Ս. Ասրվաձաձինը Աղթամարի կաթողիկոսության իրավասության փակ է եղել: Ավերվել ու լքվել է 1895 թ. կոտորածների ժամանակ¹³:

Ս. Ասրվաձաձին. մարտո Վասպուրականի Երվանդունիք գավառում՝ Առասար լեռան վրա: Ըստ ավանդության՝ մարտո կառուցել է Ս. Թադեոս առաքյալը¹⁴:

Ս. Ասրվաձաձին. վանք Վասպուրականի Տոսպ գավառի Կենդանանց գյուղում: Ըստ ավանդության՝ վանքի հիմնադիրները Ս. Թադեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալներն են: Վանքը գյուղի անունով կոչվել է նաև Կենդանակից Ս. Ասրվաձաձին: Ունի երկու խորան, որոնցից մեկը Ս. Թադեոսին է նվիրված, իսկ մյուսը՝ Վարդանանց պարերազմին մասնակցած Մուշեղ վարդապետին, որը պարերազմից վերադառնալիս այսպեղ է կնքել իր մահկանացուն: Վանքը ավերվել է 1651 թ. երկրաշարժից¹⁵:

Ս. Ասրվաձաձին (Կարմրավոր). վանք Վասպուրականի Տոսպ գավառի Շուշանց գյուղի մոտ՝ Վարագա և Ջիաթնուկ լեռների լանջին մի փոքրիկ հարթության վրա: Ավանդության համաձայն՝ վանքը կառուցել է Ս. Թադեոս առաքյալը: Ըստ այդմ՝ քաղաքության ժամանակ այսպեղով անցնելիս Ս. առաքյալին երևում է Ս. Ասրվաձաձինը և հրամայում է փեղում վանք հիմնել: Վանքը կոչվում է նաև «Կարմրավոր», որովհետև Ասրվաձաձինը կարմրագետն փառքով է երևացել Ս. Թադեոսին: Առաքյալը այս նուրակառուց վանքում է թողնում մի շիշ անուշաբույր յուղ, Ս. Գեղարդը, Տիրամոր քողը, որոնք իր հետ բերել էր Նայասարան:

Վանական համալիրի մեջ են մտնում մի եկեղեցի, մի գավիթ, 15 սենյակներ միաբանների և հյուրերի համար: Վանքը շրջապարված է պարիսպով: Եկեղեցին կառուցվել է անսրաշ քարերից: Երկու քառանկյունի ամբողջական և ութ կիսասյուների վրա բոլորում են պայքաձև կամարներ, որոնց վրա բարձրանում է կլոր գմբեթը՝ կոնաձև կաթողիկեով: Կողակր կիսաբոլոր է, ունի խաչկալ Ս. Ասրվաձաձնի պարկերով: Կողքի խորանները նվիրված են Ս. Նովհաննեսին և Ս. Գևորգին: Եկեղեցին լուսավորվում է մի քանի նեղ, փոքրիկ պայուսաններով: Գավիթը երկու ամբողջական և ութ կիսասյուններով հասարակ, առանց գմբեթի շենք է¹⁶:

Կարմրավորի Ս. Ասրվաձաձին վանքը երկու անգամ է վերանորոգվել. առաջինը 1617 թ. Միքայել և Մելքոն խոջաների ձեռքերով, իսկ երկրորդը՝ 1779 թ. վանքի առաջնորդ Բաղդասար վարդապետի ձեռքով: Վանքի պարիսպը վերանորոգել է Ղարասաֆարենց Նակոր աղան 1817 թ.¹⁷:

13 Սյր. Մելիք-Բախչյան, էջ 22:

14 Տե՛ս անդ, էջ 62:

15 Տե՛ս անդ, էջ 221:

16 Ն. Ոսկեան, Ա., էջ 237:

17 Տե՛ս անդ, էջ 241:

Միջնադարում վանքը եղել է հայ գրչության կենտրոններից մեկը: Ի. դարի սկզբներին վանքը կանգուն էր, ուներ գիշերօթիկ դպրոց ու որբանոց: 1915-1916 թթ. ավերվել ու լքվել է¹⁸:

Ս. Բարդուղիմեոս. վանք Վասպուրականի Ադրակ գավառում՝ համանուն գետի աջ ափին՝ արհեստական բարձր բլրի վրա: Կառուցված է Ս. Բարդուղիմեոսի նախապական վայրում՝ Արեփանոս քաղաքում: Վանքի կառուցման ժամանակի ու կառուցողի մասին մեր մարենագրության մեջ պահպանվել են մի քանի ավանդություններ: Պահպանվել է Արեփանոսում առաքյալի գործած հրաշքներից մեկի պատմությունը: «Արեփանոսում Ս. Բարդուղիմեոսը մի ծերունու է փեսնում, որը ողբում էր իր միակ գավակի մահվան պարծառով: Առաքյալի հրամանով երեխային փանում են գետի մոտ ու երեք անգամ «Տիսուս Քրիստոս» անունը փայով ջրով լվանում են, և փոքրիկը հարություն է առնում»¹⁹:

Վանքի կառուցման հետ կապված եւս երկու նշանավոր ավանդություն գոյություն ունի, ըստ դրանցից մեկի՝ վանքը կառուցել է հայոց Սանապրուկ թագավորը Ա-Բ. դարերում: Ս. Բարդուղիմեոսի նախապաշտոնից հետո թագավորը բորբոքությամբ հիվանդանում է և «Կաթնաղբյուրի» ջրով լվացվելով բժշկվում է, որպես շնորհակալություն, կառուցում է Ս. Բարդուղիմեոսի վանքը: Մյուս ավանդության համաձայն վանքը կառուցել է հայոց Տրդատ Գ. թագավորի որդին, որը նույապես բորբոքությունից մաքրվելուց հետո Ս. Բարդուղիմեոսի գերեզմանի վրա կառուցում է այս վանքը Դ. դարում, որի բացմանն այցելում են Ս. Տրդատ թագավորը և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը²⁰:

Վանքը թե՛ դրսից, թե՛ ներսից շար գեղեցիկ է: «Երեք կողմից շրջապարված է աշտարակավոր պարիսպներով, փաճարը կառուցված է սրբապաշ բարերով, սյունազարդ է, ունի քանդակներ»²¹: Եկեղեցին ներքուստ բաղկացած է երեք մասից, ավագ Սեղան, որը մեջտեղում է, աջակողմյանը Նազարապետի սեղանն է, իսկ ձախ կողմում փոքրիկ մարտու է, որտեղ գրնվում է Ս. Բարդուղիմեոսի գերեզմանը: Տաճարը հասարակված է վեց կյուրակ քարե սյուների վրա: Մեջտեղը սյուն ու հենարան չկա: Եկեղեցու ներքին շրջապարը զարդարում են այն վեց սյուները, որոնց վերեի գլուխները հրաշակերպ արվեստով բարձրանում ու խառնվում են հսկա կամարին: Նույն փխյի կամար է կազմում նաև փաճարի առասպաղը: Այս երկու կամարների կենտրոնական ուղղությամբ դեպի դուրս շինված են միջին մեծությամբ երկու կաթողիկեններ առանց զանգակարան, որոնցից համեմատաբար ավելի մեծը 1877-1878թթ. վերանորոգել է Եղիազար վանահայրը: Վանքը շրջապարված է պարիսպներով ու աշտարակներով, ներսում ունի միաբնակության ու հյուրերի համար սենյակներ²²:

Եկեղեցու դռան վրա պարկերված է Նայր Աստծո պարկերը ըստ Եզեկիել մարգարեի փեսիլքի, իսկ մի քիչ ներքև փորագրված է Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալը՝ փեցը ձեռ-

18 Տե՛ս Սյր. Մելիք-Բախչյան, էջ 220:

19 Սոս-Վանի, էջ 94:

20 Տե՛ս Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 789:

21 Սյր. Մելիք-Բախչյան, էջ 81:

22 Տե՛ս Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 786:

քին, որով սպանում է երեխաներ ու փոքր վիշապին: Սրանց վրա փորագրված են վանքը կառուցող չորս ճարպարապետների պատկերներն իրենց հասակով, որոնց մեջտեղում պատկերված է Ս. Նովիանին Մկրտչի գլուխը, որի երկու կողմերում կանգնած են բուրվառակիրներ²³:

Թեև Ս. Բարդուղիմեոս վանքը շարքի է, ցավոք, մեզ մինչև ժՂ. դար վանքի գործունեության մասին ոչինչ չի հասել: Մեր ունեցած տեղեկությունները սկսվում են ժՂ. դարից՝ ավերարանների, հայսմավորքների և այլ գրքերի հիշատակարանների շնորհիվ: Ս. Բարդուղիմեոսը եղել է Աղբակի թեմի եպիսկոպոսանիստ աթոռ:

Վանքում գրվել են հայսմավորքներ, ավերարաններ, «Շարակնոց», «Ոսկեփորիկ» և այլ գրքեր: Նաճախ փորձ է արվել թեմը միացնել ուրիշ թեմերին: 1647 թ. վանահայր Կիրակոս վարդապետը Վարագավանքի առաջնորդության հետ ստանձնել էր նաև Ս. Բարդուղիմեոսի վանահայրությունը, որը տեսել է երկու փարի, որից հետո վանքերի վանահայրերը առանձնանում են, ինչպես նաև 1843 թ. Նիկողայոս եպիսկոպոսը միաժամանակ Ս. Թադևի և Ս. Բարդուղիմեոսի վանքերի վանահայրն էր: 1715 թ. երկրաշարժից ավերվել է Ս. Բարդուղիմեոս վանքի գմբեթը: Աբրահամ Կրեպուցի Կաթողիկոսը Ս. Բարդուղիմեոսի համար Աստվածածնի վանքում եպիսկոպոս է ձեռնադրում:

1751 թ. Կիրակոս վարդապետի վանահայրության փարիներին վանքի աջ թևը վերանորոգվել է, որը վնասվել էր երկրաշարժից: Ս. Բարդուղիմեոսը 1897 թ. դարձյալ երկրաշարժից փոժել է, բանդվել է քաճարի պարը²⁴: «Ս. Բարդուղիմեոս վանքն ունեցել է շարք նվիրական սրբություններ. Ս. Բարդուղիմեոսի ծնոյրը, որը մի սնդուկի մեջ դրված թաղել են, և Ս. առաքյալի աջը»²⁵:

Ս. Բարդուղիմեոս վանքը հարուստ է եղել ոչ միայն ավանդություններով ու սրբություններով, այլ նաև նյութականով: Վասպուրականի հարուստ ու ժողովրդի կողմից սիրված վանքերից մեկն է եղել: Վանքն իր ենթակայության տակ է ունեցել գյուղեր, ագարակներ, հանդեր, արտեր, արտաբերողներ ու անտառներ: Որոշ ժամանակ վանքում վարժարան են բացել, որը 1915 թ. փակվել է: Չնայած վանքի նյութական ապահովությանը՝ այսօր գիյությունը համեմատած Վասպուրականի մյուս վանքերի հետ չի զարգացել:

Բուրա Ս. Ասրվածածին. վանք Վասպուրականի Տրպարունիք գավառում: Վանքը շրջապարված է Շինական, Մանկանեզ և Ս. Մարգիս լեռներով: Ըստ ավանդության՝ վանքն առաքելաշեն է, բայց թե որ առաքյալն է կառուցել՝ հայտնի չէ: Վանական համալիրի մեջ են մտնում «Պահեստներ և օժանդակ շինություններ, իսկ վանքի շրջակայքում կա հայկական գերեզմանոց՝ իսաչքար-փապանաքարերով»²⁶:

Մարենագրության մեջ այս վանքի մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել, միայն հայտնի է, որ Բուրա Ս. Ասրվածածին վանքն այժմ ավերված վիճակում է:

23 Տե՛ս Սոս-Վանի, էջ 93:

24 Տե՛ս Գ. Շերենց, էջ 157:

25 Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 789:

26 Սրբ. Մելիք-Բախչյան, էջ 88:

Ս. Գևորգ (Ավանից Ս. Գևորգ). վանք Վասպուրականի Աղիովիս գավառում: Ավանդության համաձայն այս վանքը առաքյալների կողմից է կառուցվել²⁷: Այսպեղ դարեր շարունակ երկյուղածությամբ պահել են Ս. Գևորգ գորավարի մասունքը:

Վանական համալիրի մեջ են մտնում Ս. Ասրվածածին և Ս. Գևորգ եկեղեցիները: Ս. Գևորգ եկեղեցին միջնադարում եղել է կրոնական ու մշակութային կենտրոն, որպեղ 1441 թ. «Ճաշոց» է ընդօրինակվել, իսկ 1450 թ. «Անկարան» և այլ ձեռագրեր²⁸: 1915 թ. ջարդերի ժամանակ վանքն ավերվել ու լքվել է:

Ս. Թադե. վանք Վասպուրականի Արարա գավառում՝ Ավարայրի դաշտի հյուսիսարևմտյան կողմում՝ Ալական լեռան փեշին²⁹: Ս. Թադեն կառուցվել է հեթանոսական քաճարի քրեղում Ս. Թադեոս առաքյալի ու Ս. Սանդուխտ կույսի հիշարակին: «Վանքն անվանվել է Ս. Թադեոս, որովհետև այսպեղ հայտնաքրվել են Ս. Թադեոս առաքյալի մասունքները»³⁰: Մասունքները հայտնվել են Ե. դարում, որոնց վրա կառուցվել է սրբավայր, իսկ Թ. դարում կառուցվել է Ս. Թադեի վանքը: Մակայն մինչև Ե. դարը այսպեղ մի ինչ-որ շինություն է եղել, որի մասին ուշում է Ջենոպ Գլակը: Դա հավանարար հենց Ս. Թադեոսի կողմից կառուցված վկայարանն է: Վանքը վերանորոգվել է մի քանի անգամ. 1247 թ., 1329 թ. և 1653 թ.:

Ս. Թադեի վանքը բաղկացած է կրկնակի քաճարներից, որոնց չորս կողմը կառուցված են միաբանների համար նախարեսված կացարաններ և ուրիշ շենքեր, որոնք շրջապարված են բրգաձև պարիսպներով: Տաճարի այժմյան հին բաժինը վերանորոգել է Ջաքարիա եպիսկոպոսը: Նյուսխային պարի վրայի արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ այսպեղ է գրնվում Ս. Թադեոսի շիրիմը, որը կառուցված է կապրագույն քարով: Տաճարի այղ հարվածն ունի իսաչաձև կաթողիկե, երկու խորան, երկու սեղան, հինգ լուսամուր: Անսյուն գմբեթը հասարարված է կամարների վրա: Մեղանի վրա բարձրանում է քարաշեն, քանդակագարղ ու գմբեթագարղ իսաչկաղ: Մեղանի առջեր գարղարված է խորաքանղակ նկարներով ու արձանագրություններով: Գլխավոր դռան աջ կողմում պարկերված է Ս. Թադեոսը, իսկ ձալս կողմում՝ Ս. Բարղուղիմեոսը³¹:

Եկեղեցու հարավային խորանի քակ թաղված են Ջաքարիա և Մինաս վարղապետները: Նին շենքին կից ԺԹ. դարում կառուցվել է նոր եկեղեցի, որը ձեռով, կերվվածքով ու մեծությամբ նման է Ս. Էջմիածնի քաճարին: Ներսից եկեղեցու շինարարությունը ամբողջությամբ չեն ավարտել. քաճարը դրսից փառահեղ է, իսկ ներսից՝ անշուր: Ամբողջ քաճարը գոքիաձև, ժապավենանման քանդակներով է գարղարված, կառուցված է սպիրակ քարից: Եկեղեցին ունի 11 լուսամուր, 2 սեղան և 3 դուռ, իսկ գմբեթն ունի 8 լուսամուր: Արևմտյան դռան ճակարը գարղարված է քանդակներով, որոնց վրա պարսկերեն արձանագրություն է գրված: Եկեղեցու արեւելյան, արեւմտյան ու հյուսիսային պարերը գարղարված են նկարաքանղակներով ու արձանագրություններով³²:

27 Տեն Գ. Շերենց, էջ 86:

28 Տեն Ն. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Բ., Վիեննա, 1942, էջ 389 (այսուհետև՝ Ն. Ոսկեան, Բ.):

29 Տեն Սր. Մելիք-Բախյան, էջ 148:

30 Ն. Ոսկեան, Բ., էջ 448:

31 Տեն անղ, էջ 460:

32 Տեն Ն. Ոսկեան, Բ., էջ 462:

Ս. Թադե վանքի արևմտյան կողմում՝ պարիսպից դուրս, հարույժ շրջապարի մեջ են գտնվում փրկեսական պարագանների բակը, ձիթահանքն ու գոմերը: Բոլոր շինությունները կավաքարով ու հասարակ շաղախով են կառուցված, իսկ խցերի մեծ մասը թաղակալ է: Վանքի մեջ էին մտնում Ս. Աստվածածին ու Ս. Թադե եկեղեցիները: Վերջինի անունով էլ կոչվել է նաև թեմը՝ Թադեոսի վիճակը³³: Այս վանքը հավանաբար Ամարունիներն են կառուցել, որովհետև Արարագր Ամարունիների կալվածքն էր եւ «այսպեղ էր նստում Ամարունյաց Գրիգոր եպիսկոպոսը»³⁴: Կոստանդին Կաթողիկոսի կոնդակով Ս. Թադեի վանքը սրացել է իր շրջակա գյուղերը: Վանքի նշանավոր առաջնորդներից է Զաքարիան, որ շար լավ հարաբերությունների մեջ էր իր ժամանակի բոլոր նշանավոր անձերի ու գործիչների հետ: Զաքարիան կարողանում է վերանորոգել 1321 թ. երկրաշարժից ավերված վանքը: Վանքի նշանավոր վանահայրերից է Պողոս եպիսկոպոսը: 1653 թ. վերանորոգվել է վանքը, որի կառուցումից հետո նույն ժամանակ կառուցվում են նաև ժամբուր, Սանդուխտ կույսի վկայարանն ու Նահապետական անունով եկեղեցի: Իսահակ Մակվիցու վանահայրության ժամանակ նորոգում են վանքի պարիսպը: Վանքն ունեցել է քարածքներ ու վարելահողեր³⁵:

Վանահայր Նիկողայոս Կարբեցին միացրել է Ս. Բարդուղիմեոսի եւ Ս. Թադեոսի թեմերը: Ս. Թադեի թեմը վերջնականապես մի քանի անհաջող փորձերից հետո միացվում է Արարագրականի թեմին, որի առաջնորդարանը Թավրիզում է: Ս. Թադեի վանքում սրբորեն պահել են Ս. Վարդան Մամիկոնյանի ճկույթը:

Միջին դարերում վանքը եղել է հայ գրչության նշանավոր կենտրոններից մեկը, այսպեղ գրվել են ավերարաններ, քարեր բնույթի մեկնություններ, այլ ձեռագրեր: Նայ իրականության մեջ Արարագի աթոռը՝ Ս. Թադեի վանքը, մեծ հեղինակություն է ունեցել եւ միջնադարում Կաթողիկոս ընտրելիս միշտ հաշվի էին առել Արարագի աթոռակալի կարծիքը. այն չորս աթոռներից մեկն էր, որի եպիսկոպոսի ձայնը պարտադիր էր Կաթողիկոս ընտրելիս:

Այժմ վանքը գտնվում է Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքում, բարվոք վիճակում է, մտնում է Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության Արարագրականի թեմի մեջ:

Ս. Խաչ. վանք Վասպուրականի Տոսպ գավառում, Վան քաղաքից դեպի հարավ-արևելք Կուռուբաշ գյուղի մոտ գտնվող բլրի գագաթին: Այսպեղ կա մի աղբյուր, որից արհեստական լճակ է առաջացել, որը կրում է Ս. Գայանե կույսի անունը: Ըստ ավանդության՝ սրբուհին շար է սիրել նստել այս աղբյուրի կողքին³⁶: Ինչպես փեսմում ենք, այս վանքը արդեն Դ. դարում գոյություն ուներ եւ դեռ ավելին, Ս. Խաչի «արմարները» հասնում են մինչև Ա. դար: Վանքը կառուցել է Ս. Թադեոս առաքյալը, սակայն վանքի անունը ոչ թե Ս. Խաչ է եղել, այլ Ս. Աստվածածին, իսկ Ս. Խաչ անվանվել է այն ժամա-

33 Տե՛ս անդ. էջ 468:

34 **Ռ. Աղսպյան**, Ս. Թադեի վանքը, Ս. Էջմիածին, 1994, էջ 23-26:

35 **M. Polytechnic**, *Documents of Armenian Architecture*, S. Thade vank, № 4, 1974.

36 Տե՛ս **Ե. Լալայան**, Վասպուրականի նշանավոր վանքեր, Ա. պրակ, Թիֆլիս, 1912, էջ 69 (այսուհետև՝ **Ե. Լալայան**):

նակ, երբ Տոբիսիմյանց կույսերը հանգրվանել են այսպեղ եւ քեղում են թողել իրենց մոտ եղած Խաչափայրի մասունքից մի փոքրիկ կտոր³⁷:

Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց, մի մաքրուից եւ մի գավիթից: Եկեղեցին շինված է քաշած քարերով, անսյուն է, միայն երկու առաջացած որմնասյուն ունի, որոնց վրա բոլորվում են կիսաբոլոր կամարներ, որ իրենց վրա պահում են ութանկյունի փոքրիկ գմբեթը: Ունի կիսաբոլոր ու կամարակապ կոզակ, որն իր կողքերին ունի մեկական խորաններ: Եկեղեցին ունի արեւմտյան կողմից մի դուռ, երկու նեղ ու երկար պատուհան, իսկ գմբեթն ունի ընդհամենը չորս պատուհան: Եկեղեցու երկարությունը 9 մ է, լայնությունը 5.5 մ է, իսկ բարձրությունը՝ 12 մ: Եկեղեցու հարավային կողմում է գտնվում 9 մ երկարությամբ եւ 3 մ լայնությամբ թաղակապ, անսյուն Ս. Գեորգ մաքրու, որի միակ պայքածն կամարով զարդարված արեւմտյան դուռը բացվում է գավիթի մեջ: Ս. Գեորգ մաքրու կառուցվել է 1614 թ.³⁸: Դռան վրա կա մի արձանագրություն, որից երևում է, որ այսպեղ կառուցվել է նաև Ս. Սանդուխտ անունով մի ուրիշ մաքրու. «Ռ-ԿԳ. թիւն շինեցաւ Ս. Խաչա, Ս. Գեորգ, Ս. Սանդուխտ...»³⁹, սակայն այս մաքրուի մասին քեղեկություն չի պահպանվել մեր մաքրեւագրության մեջ:

Ս. Խաչ վանքը պարսպապար է, ունի հյուրերի համար սենյակներ: Ունեցել է նաև մեծ կալվածքներ: Եկեղեցին վերանորոգվել է 1321 թ., 1709 թ., իսկ գավիթը՝ 1887 թ.: Ս. Խաչը ավերվել ու լքվել է 1915 թ.:

Ս. Խաչ (Քրմենից). վանք Վասպուրականի Բուժունիք գավառում⁴⁰ Քաբանա ձորի մոտ՝ Տիգրիսի աջ ափին: Ըստ ավանդության՝ Վասպուրականի ամենահին վանքերից է: Ս. Խաչ վանքի քեղում հեթանոսական բազին է եղել, որը քանդել են Ս. առաքյալները եւ քեղում կանգնեցրել փրկչական Ս. Խաչը, որից վանքը հաճախ անվանվել է Քրմենից Ս. Խաչ⁴¹:

Շիժաղաբեր Ս. Ասրվածածին. վանք Վասպուրականի Երվանդունիք գավառի Էրեմների գյուղի արեւելյան կողմում՝ Խոշաբ գետի ձախ ափին⁴²: Վանքը հաճախ գյուղի անունով կոչվել է Էրեմների Ս. Ասրվածածին: Այն ունի շատ հին պարմություն եւ նրա ակունքները գալիս են դեռնու առաքելական շրջանից, սակայն վանքի կառուցման մասին ճշգրիտ քեղեկություն չկա: Ըստ ավանդության՝ կառուցել է Ս. Թադեոս առաքյալը Ա. դարում: Շինված է այն վայրում, ուր Տիրամայրը երեւացել է Ս. Թադեոսին ժպտուն

37 Տե՛ս Ն. Ոսկեան, Ա., էջ 234:

38 Տե՛ս Ե. Լալայան, էջ 70:

39 Ն. Ոսկեան, Ա., էջ 233:

40 Ս. Խաչ վանքը գտնվում է Շաքախ գյուղաքաղաքից արեւելք (Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 863), իսկ այդ քաղաքը, ըստ Բ. Նարբոյունյանի (Բ. Նարբոյունյան, էջ 42-43) ու R. Hewsen-ի (Robert H. Hewsen, *Armenia A Historical Atlas, Chicago and London*, 2001 (այսուհետեւ՝ R. Hewsen)) համապարասխանում է պարմական Բուժունիք գավառին:

41 Տե՛ս Գ. Շերենց, էջ 147:

42 Ե. Լալայանը Ռշտունիքում է քեղադրում այս վանքը (Ե. Լալայան, էջ 68), իսկ Ն. Ոսկեանը (Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 757)՝ Վան նահանգի Նայոց ձոր գավառակում, որն ըստ Տեղանունների բառարանի (Թ. Նախըրյան, Սյր. Մելիք-Քախչյան, Ն. Բարսեղյան, Նայասարանի եւ հարակից շրջանների քեղանունների բառարան, Կ. Բ, Երևան, 1988, էջ 252 (այսուհետեւ՝ Տեղանունների բառարան, Բ.)). դա նույն Երվանդունիք գավառն է: Խոշաբ գետը, որի ափին գտնվում է սույն վանքը, Երվանդունիք գավառով է անցնում:

ղեմքով և պարվիրել եկեղեցի կառուցել, որպեղից առաջացել է վանքի Ծիծաղաբեր Ս. Աստվածածին անվանումը⁴³: «Վանքը բաղկացած է միանալ թաղածածկ եկեղեցուց և գավիթից: Եկեղեցու ներսում հյուսիսային ու հարավային պարերն ունեն որմնասյուններին հանգչող կամարներ: Գավիթն ունի անշուք, փոքրիկ գմբեթ, որը կառուցված է անմշակ, անրաշ քարերով»⁴⁴:

Ծիծաղաբեր Ս. Աստվածածինը 1648 թ. երկրաշարժից ավերվել է, բայց հետո վերանորոգվել է, իսկ պարիսպը կառուցել է Գրիգոր ճարտարապետը 1663 թ.⁴⁵: Վանքի մոտ կա հայկական մի գերեզմանոց: Վանքն իր հողերով հանդերձ ենթարկվել է Աղթամարի կաթողիկոսությանը:

1895 թ. Ծիծաղաբեր Ս. Աստվածածինը կողոպտվել է թուրքերի կողմից, իսկ 1915 թ. վերջնականապես ավերվել ու լքվել է: Վանքի գիտական, գրչական գործունեության մասին մեզ ոչինչ չի հասել:

Կոռնկի վանք. գտնվում է Վասպուրականի Արարաշխյան գավառի⁴⁶ Ծվսարան գյուղի մոտ՝ Վանա լճի ափին, որի պարծառով հաճախ անվանվել է Ծովահայաց Ս. Աստվածածին: Ներելուով ավանդությանը՝ կարող ենք ասել, որ վանքն առաքելաշեն է և երկար տարիներ անմխիթար վիճակում է եղել: Վանքը վերանորոգել է Դավիթ Արարամեացի եպիսկոպոսը: Այս վանքի անվան հետ կապված գոյություն ունի երկու պարմություն. պարարագի ժամանակ հանկարծ գինու պակասություն է զգացվում, և քահանայի աղոթքով եկեղեցու պարուհանից ներս է մտնում մի կռունկ՝ բերանին խաղողի ողկույզ: Իսկ մյուս պարմությունը հերելույն է. հունձի ժամանակ վանքի հնձվորների համար կաթսայի մեջ կերակուր էին պարրասպում և հանկարծ մի կռունկ է քնկնում այդ կաթսայի մեջ: Սրիպված են լինում թափել կաթսայի պարունակությունը և տեսնում են կաթսայի մեջը մի մեծ օձ⁴⁷:

Կոռնկի վանքը կառուցված է անրաշ քարերով, ունի մի եկեղեցի, հասարակ գավիթ, որոնք շրջապարված են պարիսպով: Վանքն ունի նաև մի քանի սենյակ: Եկեղեցու դուռը արևմտյան կողմում է: Տաճարը լուսավորվում է մի քանի նեղ ու փոքրիկ պարուհաններով: Կոռնկի վանքը եղել է Աղթամարի կաթողիկոսության իրավասության ներքո: 1648 թ. երկրաշարժը գրեթե ամբողջությամբ ավերել է վանքը:

Նոգյաց վանք. գտնվում Վասպուրականի Անձեուացիք գավառում՝ Կորդուկ լեռան ծառախիտ հովտում: Նոգյաց վանքը հարուստ է բազմաթիվ ավանդություններով, որոնք վանքի կառուցումը հասցնում են մինչև առաքելական ժամանակաշրջանը: Վանքի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցել է Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալը Ա. դարում: Ըստ ավանդության՝ առաքյալը Նայասարում քարոզչության ժամանակ այս

43 Տե՛ս Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 757:

44 Սյր. Մելիք-Բախչյան, էջ 199:

45 Տե՛ս Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 757:

46 Այս Արարամեան ու իր շրջակա գյուղերը մտնել են Արարաշխյան գավառի կազմի մեջ (Թ. Նավոյան, Սյր. Մելիք-Բախչյան, Ն. Բարսեղյան, Նայասարան և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ա., Երևան, 1986, էջ 498 (այսուհետև՝ Տեղանունների բառարան, Ա.):

47 Ն. Ոսկեան, Ա., էջ 247:

հովիվորով անցնելիս քանակում է փասնյակ հովիվների, որոնք երեկոյան հավաքվել էին խառնուկի շուրջը: Առաքյալը նրանց բարեւում է, իսկ նրանք սկսում են ծաղրել նրան: Երբ առաքյալը հասնում է մոտակա գյուղը և մարդկանց պարմում իր հետ փողի ունեցածի մասին, մարդիկ նրան ասում են, որ դրանք ոչ թե սովորական հովիվներ են, այլ սափրաններ, որոնք հովիվների զգեստներ են հագել և շարունակ ծաղրում են անցորդներին, հալածում նորադարձ քրիստոնյաներին: Նրանք առաքյալին ցույց են փափախ նաև այն քարանձավը, որտեղ ապրում են «հովիվները»: Առավոտյան Ս. առաքյալը գնում է սափրանների քարանձավը և այդ հովիվ-սափրաններին հար-հար բռնելով գցում է մի սրվակի մեջ: Վերջին փասնեբողոք չի փնտրվում այդ սրվակում և որքան էլ առաքյալը փորձում է փնտրվել՝ չի սպասվում: Այդ սափրանան խնդրում է իրեն չգցել այդ սրվակի մեջ, փոխարենը թող առաքյալը մի վանք կառուցի այսօր, իսկ ինքը հավերժ կծառայի այդ վանքում: Առաքյալը հավանում է սափրանայի առաջարկը և կառուցում է Նոգյաց վանքը, որտեղ էլ ծառայում է այդ կաղիլիկ սափրանան⁴⁸:

Գոյություն ունի նաև մի ուրիշ ավանդություն՝ կապված Նոգյաց վանքի կառուցման հետ, ըստ որի, այսօրեղ կա մի քարակույտ, որի մեջ կա մի փափարակ քար, ասում են՝ այս քարի վրա Ս. Բարդուղիմեոսին երևացել է Ս. Աստվածածինը և հրամայել է առաքյալին այդտեղ իր անունով մի վանք կառուցել⁴⁹: Մեկ այլ ավանդություն ունի, որ վանքը Անահիպ չաստվածուհու մեկյանի փողում է կառուցվել, որի կառուցմանը խանգարել են չար հոգիները, և հենց այդ պարագայով վանքը անվանվել է Նոգյաց վանք:

Նոգյաց վանքի մասին մեզ հասած փնտրությունները այնքան էլ համակարծիք չեն վանքի կառուցման պարմության ու ժամանակաշրջանի հարցում: Ըստ մեկ այլ ավանդության՝ Նոգյաց վանքը կառուցվել է Դ. դարում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից⁵⁰: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ոչ թե Նոգյաց վանքն է կառուցել, այլ Նոգյաց վանքի մեջ մտնող Ս. Սիմոն եկեղեցին:

Նոգյաց վանքը սկսած Դ. դարից եղել է Անձնացյաց գավառի եպիսկոպոսական թեմի առաջնորդանիստ վանքը:

Վանական համալիրի մեջ է մտնում Առաջնորդարանը, որը պարզ շենք է, իսկ եկեղեցին կոչվում է Ս. Աստվածածին: Տաճարը կամարակապ է և բարուկիքով շինված: Ունի երեք կանգուն լայնություն, ութ կանգուն երկարություն, վեց ու կես կանգուն բարձրություն: Վանքն ունի պարիսպ, դարպաս և կաթողիկե. նաև ամրացի դեր է կատարել: Բնականից անմարչելի դիրք ունի, շրջապատված է եղել երկշարք պարիսպով: Ունեցել է բազմաթիվ սենյակներ, որոնք բացվելով իրար մեջ՝ դժվարացնում էին մուտքը դեպի փառար: Ս. Աստվածածնի աջակողմում է Ս. Հրեշտակապետի մատուռն է, որի գավիթը կամարակապ, նեղ ու երկար է, իսկ ձախակողմում է գտնվում Ս. Սիմոն եկեղեցին⁵¹:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին հարուստ է ոչ միայն ավանդություններով, այլ այնտեղ

48 Տե՛ս Սոս-Վանք, էջ 101:

49 Տե՛ս Ն. Ասկեան, Գ., էջ 763:

50 Տե՛ս Տրդատ Եսայ. Պալյան, Հայ Վանորայք, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 266 (այսուհետք՝ Տ. Պալյան):

51 Տե՛ս Ն. Ասկեան, Գ., էջ 761: Նման. Սրբ. Մեղիք-Քաշիյան, էջ 761:

պահվող սրբություններով: Վանքի խորանի փակ է պահվել Ս. Բարդուղիմեոսի բերած Ս. Տիրամոր պատկերը՝ փորագրված Ս. Անդրեաս եւ Ս. Նովհաննես առաքյալների կողմից: Վանքի վանահայրերը հաճախ անվանվել են «Ս. Աստվածածնի Պարկերի առաջնորդ»⁵²:

Ինչպես նշեցինք, սկսած Դ. դարից Նոգյաց վանքը եղել է Անձեռացյաց եպիսկոպոսական աթոռն, ու որպես առաջին առաջնորդ է հիշվում Աբիստղոմ եպիսկոպոսը, որ այսօրեղ հիվանդանոց է կառուցել: Ժ. դարում Թովմա Արծրունին Նոգյաց վանքի առաջնորդ է հիշում Թեոդորոսին⁵³: Մարթեոս Ուռհայեցին վանքի առաջնորդ հիշում է Նովհաննես արքեպիսկոպոսին⁵⁴: ԺԵ-ԺԶ. դարերում Սյրեփանոս ու Պերբոս եպիսկոպոսների վանահայրության ժամանակ վանքն ունեցել է մեծ թվով միաբաններ եւ վանքը բավական հարուստ է եղել: Վանքը վերանորոգվել է 1765 թ.: Վերջին շրջանի նշանավոր վանահայրերից էր Մարթեոս Ծ. վրդ. Կարճկանցին⁵⁵:

Նոգյաց վանքը եղել է հայ գրչության նշանավոր կենտրոններից մեկը, այսօրեղ միջնադարում գրվել են ավերարաններ, ճաշոցներ, սաղմոսարաններ, հայամավորքներ եւ այլ ձեռագրեր: «ԺԷ. դարում վանքը հարկապես հայրնի էր որպես ձեռագրերի նկարագրողման կենտրոն եւ ուներ ձեռագիր մատյանների հարուստ գրադարան»⁵⁶:

1895 թ. Նոգյաց վանքը ավերել ու կողոպտել են թուրքերը: Վերանորոգվել է 1904 թ.: 1915 թ. վանքը վերջնականապես ավերվել ու լքվել է:

Ս. Նախավկա. Ս. Սյրեփանոս նախավկայի անունը հավերժացնող Ս. Սյրեփանոս Նախավկա վանքը գտնվում է Վասպուրականի նահանգում: Դեռեսու հսրակ հայրնի չէ, թե Վասպուրականի որ գավառում է գտնվում: Ն. Ոսկեանը վանքը փրկադրում է Նախաջավան գավառում⁵⁷, մեկ այլ ուսումնասիրող՝ Սյր. Մելիք-Բախչյանը՝ Արարազ գավառում⁵⁸: Մերթապ արք. Սմբատեանցը, նկարագրելով այս վանքը, փրկադրում է Երնջակ գավառում⁵⁹, իսկ Զարյանը՝ Գողթն գավառում⁶⁰: Ինչպես փեսնում ենք, բոլոր ուսումնասիրողները փարբեր գավառներում են փրկադրում, բայց բոլորի նկարագրությամբ էլ վանքը գտնվում է Նախճավան քաղաքից հարավ Մաղարդա լեռան ստորոտում՝ Արարսի աջակողմյան վրակ Կարմիր գետի գետաբերանի մոտ՝ Շամբի ձորի մեջ: Մաղարդա լեռը գտնվում է Ճվաշտոպ գավառում⁶¹, իսկ Արարսի աջակողմյան վրակ Կարմիր գետը Արարազ եւ Ճվաշտոպ գավառների սահմանաբաժանն է: Արդեն Արարս գետի աջ կողմում

52 Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 767:

53 Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պարմուխին Տանն Արծրունեայց, Երեւան, 1985, էջ 281 (այսուհետեւ՝ Թովմա Արծրունի):

54 Տե՛ս Մարթեոս Ուռհայեցի, էջ 255:

55 Տե՛ս Գ. Շերենց, էջ 107: Նմմը. Տ. Պալյան, էջ 266: Նմմը. Ն. Ոսկեան, Գ., էջ 777:

56 Սյր. Մելիք-Բախչյան, էջ 252:

57 Տե՛ս Ն. Ոսկեան, Ա., էջ 527:

58 Տե՛ս Սյր. Մելիք-Բախչյան, էջ 127:

59 Տե՛ս Մերթոփ արք. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, Տփղիս, 1904, էջ 487:

60 Տե՛ս Ա. Զարյան, Հայ Ճարգարապետություն, Երեւան, 1996, էջ 125:

61 Թ. Հակոբյան, Սյր. Մելիք-Բախչյան, Ն. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ Հարակից շրջանների փրկանունների բառարան, հ. Գ., Երեւան, 1991, էջ 619:

լինելը մերժում է վանքի Նախնավանում, Երևջակում կամ Գողթնում լինելու վարկածը, իսկ քանի որ Մաղարդա լեռն ու Շամբի ձորը գտնվում են Ճվաշտոյ գավառում, որով էլ մերժվում է նաև վանքի Արարագում լինելու վարկածը, ապա Ս. Սյրեփանոս Նախավկա վանքը գտնվում է Ճվաշտոյում:

Ս. Սյրեփանոս Նախավկայի վանքի պարմության ակունքները հասնում են մինչև Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի՝ Նայասարանում քարոզչության ժամանակաշրջանը: Պահպանվել է նաև Խաչիկ Կաթողիկոսի կոնդակը (976 թ.) Ս. Սյրեփանոս Նախավկա վանքին ուղղված, ըստ որի, վանքը կառուցել է Ս. Թադեոս առաքյալը⁶²: Արդեն Դ. դարում Ներսես Մեծ Նայրապետը վանքի շուրջը թեմ է կազմում, իսկ 976 թ. Աշոտ Գ. Ողորմած թագավորը գյուղեր է նվիրում Ս. Նախավկային, վանքի առաջնորդ է նշանակում Բարկեն արքեպիսկոպոսին, որ դառնում է այս վանքի մեզ հայրնի առաջին վանահայրը:

Ժ. դարում Ս. Սյրեփանոս Նախավկա վանքում Աշոտ Գ. Ողորմած թագավորի նախաձեռնությամբ շինարարական աշխատանքներ են իրականացվել, որոնց մասին Կրեդակում ենք նաև վանքում պահպանված կոնդակից: Բարկեն արքեպիսկոպոսից առաջ Մաղարդա Ս. Սյրեփանոս Նախավկայի միաբան, բայց ոչ առաջնորդ հիշվում է Նովհաննես վարդապետը: ԺԲ. դարում վանքի վանահայր է հիշվում Գրիգորը՝ Ապիրայի որդին, որի վանահայրության ժամանակ վանքը սկսել է ծաղկել: Մովսես Գ. Տաթևացի Կաթողիկոսի (1629-1632թթ.) օրոք Ս. Սյրեփանոս Նախավկայի առաջնորդ են եղել Շմավոն եպիսկոպոսն ու Նակոր վարդապետ Զուղայեցին, վերջինիս ջանքերի շնորհիվ վերանորոգվել է ողջ Ս. Սյրեփանոս Նախավկայի վանքը⁶³: Նակոր վարդապետ Զուղայեցին Ս. Սյրեփանոս Նախավկա վանքում ամփոփում է Ս. Նովհաննես Մկրտչի մատուցած արծարյա, աղյուսածե, ակնակառու արկղի մեջ: Սակայն ինչ-ինչ պարզառենքով Նակոր Զուղայեցու շինարարական աշխատանքները երկար չտևեցին: Վանահայրեր Ագարիա վարդապետն ու Մանվել վարդապետը վերանորոգել են վանքի եկեղեցու տանիքը, պարիսպն ու խցերը, որոնք անմխիթար վիճակում էին: Ս. Սյրեփանոս Նախավկա վանքի բոլոր վանահայրերը՝ լինեին եպիսկոպոս, վարդապետ կամ արեղա հարուկ կոնդակով կաթողիկոսների կողմից են նշանակվել:

Ս. Սյրեփանոս Նախավկա վանքը հարուստ է եղել սրբություններով, այսպեղ դարեր շարունակ երկյուղածությամբ պահվել են սրբերի մատուցները: Վանքի գլխավոր սրբությունն է եղել Ս. Սյրեփանոս Նախավկայի մատուցը: Այս վանքում են պահվել նաև Նովհաննես Մկրտչի, Պանդալիոն բժշկի մատուցները, Ս. Բարդուղիմեոսի գավազանը, Ղուկաս քարոզողի գույքը, Ս. Նքիփսիմյանց կույսերի մատուցները, Ս. հայրապետների աջեր, Ս. Սարգիս գորավարի եւ Ս. Վարդան Մամիկոնյանի մատուցները եւ այլ սրբություններ⁶⁴: Վանական համալիրի մեջ են մտնում Ս. Սյրեփանոս Նախավկա,

62 Տե՛ս Ն. Ոսկեան, Բ., էջ 533:

63 Տե՛ս Ն. Ոսկեան, Բ., էջ, էջ 545:

64 Տե՛ս անդ, էջ 566:

Տիրամայր Ս. Աստվածածին և Ս. Գևորգ եկեղեցիները, որոնցից քիչ հեռու է գտնվում Ս. Նախը եկեղեցին⁶⁵:

Ս. Սյրեփանոս Նախավկայի եկեղեցին միջին մեծությամբ, կոփածո քարերով կառուցված քառակուսի եկեղեցի է: Ունի մի Ս. սեղան, երկու ավանդատուն, արևմտյան կողմում վերնատուն, որը սյուների մեջտեղում է գտնվել և նախադրեալ էր կանանց համար: Եկեղեցու արևմտյան անկյունում երկու մատուռ կա, որոնք կոփածո քարերով են կառուցված: Ս. Սյրեփանոս եկեղեցու լայնահաս, բազմաթանգակ կաթողիկեն շարժեցիկ է, գմբեթը շառավիղաձև ծածկ ունի, իսկ շառավիղներից մեկի ծայրին փոքրիկ խաչ է կանգնեցված: Կաթողիկեի պարի վրա՝ շուրջանակի մարմարե քարերի վրա, թանդակված են փոքրիկ 24 խաչքարեր⁶⁶:

Եկեղեցու հարավային կողմին կից բարձրանում է երկհարկանի զանգակատունը, որ կրում է չորս սյուների վրա հանգչող գմբեթը: Արևմտյան դռան մոտ կա երկու զանգակատուն:

Այս տաճարին կից շինված է փոքրիկ եկեղեցի Պողոս Պեպրոս առաքյալների անունով, որի բեմի ճակարին սև մարմարի քարի վրա պահպանվել է մի արձանագրություն: Ս. Նախավկայի վանքն ունի զույգ պարիսպ և փնթեստատուն: Նարավակողմյան պարիսպի մեջ են առաջնորդի, վանահոր և միաբանների սենյակները: Վանքն ունեցել է մարտնադարան, որտեղ պահվել է 989 թ. գրված մի «Անկարան» և շուրջ 40 ձեռագրեր, որոնք 1848 թ. տեղափոխվել են Ս. Էջմիածին:

65 Տե՛ս Սպ. Մելիք-Բախչյան, էջ 127:

66 M. Polytechnic, *Documents of Armenian Architecture*, S. Stephanos, № 10, 1980.